

Проаналізовані особливості практичного втілення ключових аспектів виховання дітей. Проаналізовані організаційно-методологічні умови, содействующие ефективності використання педагогічних технологій виховання. Виявлені зміст, форми і методи виховання дітей, розкриті особливості їх забезпечення в школах-інтернатах крізь призму соціально-політичних передумов розвитку громадянського суспільства країни.

Ключові слова: соціальне виховання, школи-інтернати, методи виховання, суспільний характер виховання, суспільно-корисний труд, дисципліна, відповідальність,

Sultanova N. V.

FEATURES OF EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINIAN BOARDING SCHOOLS
(IN THE EARLY 60-IES – LATE 80-IES OF XX CENTURY)

This article deals with the main streams and tendencies of development of social education theory and practice of boarding schools in the early 60-ies – 80-ies of XX century. The essence and the contents of social education are pointed out; the historical analysis of the problem is represented; the approaches to the social education of native pedagogical theory of the time are analyzed.

The content of the article discloses the socio-historical pedagogical context in development of social qualities, having outlined the priority ideas of social upbringing in native pedagogical theory of the researched period.

The organizational and educational problems of boarding-school system formation and its continual development throughout the above-mentioned term are highlighted.

The distinctive features of social upbringing conception of the stated period have been analyzed in practical realization: especially, such questions as forms, methods and tendencies of social education development in boarding schools have been considered in the content of the article. The article also covers such problems as labour organization of public usage as a leading force for social education in boarding schools. The historic, socio-pedagogical and scientific preconditions of boarding schools' creation are revealed.

A historic experience let us see the perspectives and tendencies of the development of boarding schools in contemporary conditions.

Key words: education, public character of education, boarding schools, public labour usage, self-conscious discipline, responsibility.

УДК 371.671:811.161.2

Ткаченко В. І.*

СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ПЕРІОД 20-50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано процес підручникотворення в період з 20-х до 50-х років ХХ століття. Подано визначення поняття «підручник». Зроблено спробу розкрити питання щодо вдосконалення підручників з української мови відповідно до поступового оновлення вимог і стандартів окресленого періоду. Проаналізовано зміст тогочасних підручників, зазначено їх переваги і недоліки. Установлено, що ознакою шкільних підручників української мови означеного періоду була тенденційність, оскільки їх зміст залежав від загальних тенденцій розвитку системи освіти й зумовлювався суспільно-політичними, соціально-економічними та культурно-освітніми чинниками. Обґрунтовано створення методичних рекомендацій для вчителів щодо користування підручниками.

Ключові слова: зміст, підручник, укладання підручників, концепція підручника з української мови.

*© Ткаченко В. І.

Сьогодні суспільство спрямоване на вивчення європейського досвіду та запозичення й використання його ефективних прикладів в українському освітньому просторі. Це стосується і розвитку мовної освіти в національній школі. Пріоритетним підходом до шкільного навчання, зокрема вивчення рідної мови, є особистісно орієнтований, у якому значна увага приділяється розвитку особистості вихованця. Універсальним же засобом вивчення української мови є підручник, за допомогою якого діти пізнають світ, традиції, культуру, спілкуються, формуються як особистість.

У сучасних умовах виникає потреба створення нових підручників, які б відповідали новим вимогам і стандартам освіти й науки. Зважаючи на те, що процес створення нового підручника тривалий і складний, необхідно опрацювати велику кількість матеріалу таким чином, щоб учень отримав ґрунтовні знання з кожної теми; урахувати всі новітні методики навчання й виховання, досвід створення попередніх і сучасних підручників; дібрати ілюстративний матеріал. Для цього необхідно проаналізувати підручники попередніх десятиліть щодо врахування недоліків і переваг у їх змісті, структурі, побудові, доборі вправ та форм роботи.

Проблеми створення підручників привертали увагу вітчизняних та іноземних дослідників. Теоретичні основи вивчали Г. Коваль, В. Сухомлинський, С. Чавдаров та інші. Історію підручникотворення досліджували Я. Кодлюк, Л. Скуратівський, С. Яворська та інші. Структуру підручників вивчали В. Безпалько, М. Бурда, О. Савченко та інші. Особливості підручника з української мови визначали Л. Мацько, М. Пентиліук, М. Плющ та інші. Незважаючи на інтерес учених до вивчення цієї проблеми, потребує додаткової уваги уточнення передумов створення українського підручника та розгляд етапів його розвитку.

Метою статті є аналіз етапів створення підручників з української мови, змін у змісті й побудові підручника у період з 20-х до 50-х рр. ХХ століття.

За визначенням М. Пентиліук, «шкільний підручник – це спеціальна навчальна книга, у якій викладаються основи знань з української мови на рівні сучасних досягнень науки й культури відповідно до освітніх стандартів і програм» [4, с. 69]. Він був і залишається основною ланкою й опорою, що допомагає вчителю на всіх етапах розроблення і проведення уроків. У сучасному підручнику пропонуються для виконання різні дослідження для організації колективної індивідуальної та групової роботи. Це дає змогу проводити дослідницьку діяльність, виконувати вправи різного рівня складності й водночас здобувати нову інформацію, долучатись до кращих зразків культури, літератури, фольклору.

Починаючи з 20-х років ХХ століття, в Україні гостро постало питання теоретичного розроблення нових підручників, зміст яких відповідав би вимогам нової української школи.

1926 року «Книгоспілка» видала підручник «Українська мова» для вищих шкіл А. Горещького і В. Шаля [5, с. 58], який містив матеріали з фонетики, морфології, елементи синтаксису і загальні відомості про слов'янські мови. Однак у ньому бракувало сконцентрованого опису матеріалу; виразних визначень, інформації про класифікацію звуків, інтонацію і складне речення. Водночас були вдало підібрані тексти для спостережень та вправ.

Того ж року О. Ізюмов видав працю «Техніка української мови», що складалася з шести частин: правопис, стилістика, діловодство і словники (фразеологічний, російсько-український, граматичної термінології) [4, с. 59]. Недоліком була відсутність практичної частини в розділі «Діловодство».

1927 року М. Грунський у співавторстві з Г. Сабалдиром написав підручник «Українська граматики: Порадник для самонавчання». Підручник складався з трьох розділів: фонетика, морфологія і синтаксис. До першого розділу було включено матеріали з історії розвитку мови та діалектології. У другій частині подано аналіз частин

мови без розподілу їх на самотійні і службові. У третій частині увага приділялася вивченню типів простого речення. Орієнтований він був на набуття практичних навичок [5, с. 59]. Недоліками цього підручника стало надмірне використання наукової термінології, ілюстративного матеріалу. Таким чином, підручники наприкінці 20-х років ХХ століття охоплювали всі розділи української мови. Вони стимулювали активізацію пізнавальної діяльності учнів. Водночас зміст підручників не відповідав принципам систематизації матеріалу й контролю знань і навичок.

Поява нових підручників зумовила необхідність розроблення і видання методичних рекомендацій для вчителів, що містили потрібну їм інформацію: які вправи доцільно використовувати, як опрацьовувати матеріал з граматики, синтаксису, розробки уроків з окремих тем тощо. Серед цього різноманіття вирізнялися «Лябораторний метод», «Метод аккордів», «Метод спостереження за мовою» та інші [5].

А. Машкін 1926 року видав працю «Письменство й мова в сучасній школі» [5, с. 60]. Написано книгу було російською мовою, українською її переклав С. Єфремов. Містила вона такі розділи: «Соціальна динаміка мови та письменства», «Художнє слово», «Літературно-художня критика», «Техніка рідної мови», «Мова й письменство по вищих школах». Таким чином, у праці особлива увага приділялася граматиці, самотійній роботі учнів. Окремо автор приділяв увагу опису засобів вироблення в учнів граматичних навичок. Їх розподілено на чотири основні цикли: перший – техніка складання плану; другий – «робочі нотатки»; третій – самотійна робота; четвертий – газетна робота [5, с. 60].

Методичні рекомендації в двох частинах «Як викладати граматику української мови по стабільному підручнику В. Цебенка і К. Німчинова в середній школі з російською викладовою мовою» було видано 1934 року (Харків). Перша частина містила системний виклад морфології у зв'язку з орфографією, друга частина – матеріали з синтаксису [5, с. 61]. Матеріал у підручнику було подано у стислій формі у вигляді підсумків, щоб учитель разом з учнями розкривали й висвітлювали запропоновані питання. Окрема увага приділялась індивідуальній роботі учнів, перевірці зошитів, проведенню самотійних і контрольних робіт.

Сучасний дослідник Л. Бондар зробив висновок, що методичні рекомендації сприяли тому, що в 30-х роках минулого століття підручник став основним засобом навчання. Навчальний матеріал тепер був нормативним, обов'язковим для засвоєння, запам'ятовування і відтворення [1, с. 70]. Поділяючи цю думку, можна зазначити, що саме в цей період було більш чітко визначено зміст навчання української мови.

Так, відповідно до нової тенденції нормативності 1938 року А. Загородський видав підручник «ГраMATика української мови» (морфологія), який складався з розділів: «Наука про мову», «Речення», «Фонетика», «Морфологія»: «Склад слова», «Подвоєння і чергування приголосних», частини мови (самотійні та службові). В підручнику спочатку містилися визначення, потім – приклади, примітки (що включали винятки з правил), далі – вправи для закріплення матеріалу. Після параграфа «Частка» подано зведення правил написання не і ні з іншими частинами мови [2, с. 271]. Очевидними є зміни у змісті (теоретичний матеріал – приклади – винятки з правил – вправи на закріплення). Недоліками цього підручника були недоступність викладу окремих параграфів теоретичного матеріалу, суперечливі думки про одне й те ж питання, повтори, у практичних вправах не забезпечувався принцип послідовності та системності.

У повоєнні роки складна соціально-економічна ситуація зумовила потребу відбудови шкіл, забезпечення їх кадрами та навчальними посібниками й підручниками. У зв'язку з цим 1945 року було прийнято низку постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У: «Про підручники з української та російської мови для початкових шкіл УРСР»; «Про зміни в навчальних планах і програмах початкової школи та перших четвертих класів семирічної і середньої школи УРСР»; «Про організацію додаткового (одинадцятого)

педагогічного класу при 6 жіночих середніх школах» та ін. [2, с. 271]. 1948 року прийнято Постанову ЦК КП (б) України «Про видання шкільних підручників» [2, с. 271]. Відзначалось, що підручники, якими школа користувалася в цей період, не забезпечували сталих, глибоких, систематичних знань учнів; вони не давали встановлених програмою потрібних знань, містили недостатньо навчального текстового матеріалу, на якому виховувався б патріотизм, любов до праці; оформлення підручників перебувало на низькому рівні й не забезпечувало естетичного виховання дітей.

1946 року було видано другу частину «Граматики української мови» А. Загородського, яка містила відомості про синтаксис, з урахуванням останніх вимог науки й українського правопису тих років. У 1947-1949 рр. вийшли ще три видання цього підручника. Кожне з них мало багато відмінностей від попередніх, що підкреслили рецензенти І. Слинько, І. Білодід. У змісті рецензії було зазначено, що автор, урахувавши критичні зауваження, зробив суттєві правки: чіткіше сформулював правила й визначення відповідно до тогочасних вимог мовознавчої та педагогічної наук; у практичній частині поновив ілюстративний матеріал із творів художньої літератури, фольклору, публіцистики; додав нові вправи, що були розраховані на самостійну творчу роботу учня [2, с. 271].

1949 року вийшло четверте видання підручника. З огляду на всі виправлення, підручник не був бездоганним: майже всі приклади до правил становили вірші, були недоречності і в завданнях до вправ: розставити розділові знаки, хоча вони вже були розставлені, тощо. Цей підручник був єдиним у своїй категорії, який витримав не одне перевидання. Водночас С. Кутовою підкреслювалося, що були спроби створити класичний підручник, який би вмщував теоретичний матеріал, приклади, вправи на закріплення знань, умінь і навичок учнів та відповідав принципам доступності і послідовності, зверталась увага на самостійну роботу учнів [2, с. 271].

Друга половина ХХ століття характеризувалася тим, що науковці почали приділяти більше уваги змісту підручника і виступали за конкретизацію програми, зокрема для 5-6 класів: ввести відомості про орфоепію, лексикологію і фразеологію. Результатом такої роботи стали: перевидання «Граматики української мови» А. Загородського, «Збірник вправ з орфографії» для 5-6 класів семирічної та середньої школи С. Канюка, «Збірник вправ з синтаксису та пунктуації» для семирічної та середньої школи (автори – П. Плющ, О. Сарнацька) [2, с. 272].

У середині 50-х років ХХ століття продовжилась робота над створенням нових підручників з української мови для середньої школи, до роботи були залучені науковці, вчителі. Водночас відновилась дискусія, зокрема в наукових журналах, щодо змісту шкільних підручників. Поштовхом для цього стало впровадження нових програм з української мови для 5-7 класів середньої школи в 1954-1955 роках. Мовознавці відповідно до нової чинної програми рекомендували приділити більшу увагу поліпшенню якості вправ і завдань до них, увести більше вправ на систематизацію та повторення вивченого матеріалу, урізноманітнити тематику тренувальних вправ, не перевантажувати учнів другорядним матеріалом, увести речення та тексти для аналізу із творів, які вивчаються на уроках літератури, нові параграфи, ілюстративний матеріал з художніх творів, що вивчаються учнями [1].

З. Тихонова запропонувала конкретизувати програму з мови для 5-6 класів (1954 рік), проте закликала ввести відомості з орфоепії, лексики і фразеології. В. Масальський у свою чергу зазначив про перевантаженість підручників матеріалом, наявність важких для учнів формулювань і деталей, не потрібних для засвоєння знань з граматики чи опанування правопису. Для 2-10 класів методист пропонував видати два варіанти підручників – окремо для шкіл з російською і українською мовами навчання. Для старших (8-10 класів) вважав корисним посібник з української мови, створений

за типом підручника В. Грекова, С. Крючкова, Л. Чешко – «Пособие для занятий по русскому языку в старших классах средней школы» 1953 р. [3, с. 54].

Поступово підручник остаточно ставав основним засобом навчання, що включав у себе теоретичний, ілюстративний матеріали, вправи і завдання, контроль за якістю знань, умінь і навичок учнів; впливав на виховання любові до рідного слова, формування естетичних якостей, світоглядних уявлень.

Отже, розвиток підручника з української мови зумовлено змінами в педагогічних ідеях, ідеології, суспільно-економічних умовах. Разом зі змінами шкільної системи, навчальних програм розроблялися нові підручники, які б відповідали сучасним вимогам. Підручник з української мови пройшов довгий шлях змін. На початку ХХ століття створення підручників починалося з написання граматик, що вміщували інформацію з усіх розділів науки про мову й не були систематизованими. Поступово, до 50-х років ХХ століття, підручники ставали більш структурованими, розділеними за темами, містили приклади і вправи на повторення, вдосконалення і закріплення умінь та навичок учнів; посібники для домашньої роботи відповідали тодішнім вимогам до створення й укладання. Важливим елементом розвитку підручникотворення є створення методичних рекомендацій для вчителів, які допомагали ефективніше використовувати підручник під час розробки і проведення уроків.

Для свого часу наведені підручники відповідали вимогам, які ставилися перед ними. Ця багатоаспектна проблема потребує подальшого розгляду. Перспективами дослідження вважаємо розвиток підручникотворення періоду другої половини ХХ – початку ХХІ століття, розгляд проблем створення шкільних підручників з іноземних мов.

Література:

1. Бондар Л. Теоретичні основи та диференційований підхід до побудови підручників для початкової школи в УРСР (40-80-і роки ХХ ст.) [Електронний ресурс] / Л. Бондар // Збірник наукових праць «Проблеми сучасного підручника». – 2014. – Випуск 14. – С. 66-77. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/7716/1/10.pdf>.
2. Кутова С. Аналіз підручників з української мови для середньої школи (1945-1960 рр.) [Електронний ресурс] / С. Кутова // Педагогічний дискурс. – 2014. – Випуск 14. – С. 270-275. – Режим доступу : [file:///C:/Users/XXX/Downloads/peddysk_2013_14_56%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/XXX/Downloads/peddysk_2013_14_56%20(1).pdf).
3. Масальський В. Про поліпшення програм і підручників з української мови для середніх шкіл УРСР / В. Масальський // Українська мова в школі. – 1955. – № 3. – С. 52-60.
4. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [М. І. Пентиліук та ін.]. – К. : Ленвіт, 2009. – 400 с.
5. Яворська С. Зміст і будова підручників з української мови (20-30-ті роки ХХ ст.) / С. Яворська // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 58-62.

Ткаченко В. И.

СОЗДАНИЕ УЧЕБНИКА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД 20-50-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА

В статтє проанализирован процесс создания учебников в период с 20-х по 50-е годы ХХ века. Дано определение понятия «учебник», сделана попытка раскрыть вопросы усовершенствования учебников украинского языка в соответствии с постепенным обновлением требований и стандартов данного периода. Проанализировано содержание имеющихся учебников исследуемого периода, указаны их преимущества и недостатки. Установлено, что признаком школьных учебников украинского языка была тенденциозность, поскольку их содержание зависело от общих тенденций развития системы образования и обуславливалось общественно-политическими, социально-экономическими и культурно-образовательными факторами. Обосновано создание методических рекомендаций для учителей касаясь умения использования новых учебников.

Ключевые слова: содержание; учебник; составление учебников; концепция учебника по украинскому языку.

Tkachenko V. I.

THE FORMATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE TEXTBOOK
IN THE PERIOD OF THE 20 – 50-S XX CENTURY

The article gives the definition of the notion «textbook» and analyzes the process of textbook making in the period from the 20-s to 50-s of the XX century. The author reveals its improvement in accordance with the new requirements and standards of the Soviet language education. The stages of reprinting the textbooks best examples into the Ukrainian language have been analyzed. The author also presents examples of the content (theoretical and practical) of textbooks of the certain period. Besides the article deals with advantages (use of illustrative material, focus on cognitive activity, revision of the material, independent work of students, control of knowledge and skills) and weaknesses (lack of systematization and congestion the theoretical materials that are difficult for students, the control of knowledge and skills) of the textbooks published in the 20-s - 50-s of the XX century. The author tries to justify the creation and distribution of methodical recommendations for teachers (due to the large number of leading and newest teaching methods that quickly changed each other). The possibilities of choosing one of the existing in Soviet period textbooks by language teachers according to their own pedagogical views and accordingly to the specifics of education and the educational needs of their students have been traced. It was defined that the content of school textbooks of the Ukrainian language depended on General trends in the development of the education system and was conditioned by the socio-political, socio-economic and cultural-educational factors.

Key words: content; textbook; stacking textbooks; the concept of a textbook on Ukrainian language.

Рецензент: Примакова В. В.